

לכאורה, לשאלה המרכזית בספר זה "האם המשפט חשוב?" תשובה מובנת מאליה, שהרי ברור שהמשפט חשוב בייצרו חוקים וכללים להתנהגות ולהתנהלות בחברה האנושית. בחינת הסוגיה מנקודת המבט שלנו, כארגון שטח פמיניסטי, מגלה כי התשובה מורכבת ורבת פנים הרבה יותר. נקודת המוצא היא שהמשפט הוא סמן גבול נורמטיבי ומכאן חשיבותו, אך הוא איננו מתקיים בחלל ריק. בין משפט לחברה מתקיימת הפריה אינ-סופית; החקיקה גם היא איננה מיושמת ככתבה וכלשונה בבית המשפט, שהרי גם השופטות והשופטים חיים בתוך עמם. כך, למשל, בכל הנוגע לאכיפת חוקי העבודה בישראל (שמנקודת מבט פמיניסטית הם מתקדמים) ניכרים פערים בין החקיקה לבין יישומה בשטח, ולמרות חקיקה ענפה מפריס עדיין מעסיקים ומעסיקות רבים את זכויות העובדות והעובדים. דיון בפערים אלו מחייב התייחסות אל האקלים החברתי במדינה הנובע מהמיתוסים המאחדים הישראליים – צבא, דת ומשפחה, מיתוסים התורמים כולם לתפיסת האישה כמשנית ולצמצום אפשרויות הבחירה החופשית שלה. אקלים זה מקשה על נשים "לפרוח" ולמצות את הפוטנציאל הטמון בהן לטובתן ולטובת החברה כולה, והשפעתו מעכבת את צמצום הפערים בין החקיקה (הקרובה יותר ל"רצוי") לבין החברה (שהיא "המצוי"). מטרתנו בשדולת הנשים היא לשנות טיפין טיפין את האקלים החברתי, בדרך להפיכתנו לחברה המטיבה עם אזרחיה ועם אזרחיותיה.

האם המשפט חשוב בהקשר של שינוי חברתי-פמיניסטי?

המאמר יציע הרחבה של השאלה המרכזית "האם המשפט חשוב?" לדיון במידת חשיבותו של המשפט בהקשר של הובלת שינוי חברתי-פמיניסטי. במרכז המאמר תעמוד שאלת הקשרים ומערכות היחסים שבין השדות השונים שבהם פועלת שדולת הנשים: משפט, חקיקה, חינוך, תעסוקה ומחקר. באופן מסורתי זוהתה שדולת הנשים עם פמיניזם ליברלי, ופעולתה התרכזה במחלקה המשפטית (בשל שורת אבני דרך חשובות שהניחה המחלקה, כגון בג"ץ אליס מילר² ובג"ץ הדירקטוריונים³). במהלך השנים האחרונות הרחיבה שדולת

* מנהלת מרכז המחקר והמידע בשדולת הנשים בישראל.

1 כתיבת רשימה זו נעשה שימוש בספר: טל תמיר נשים בישראל 2006 – בין תיאוריה למציאות (2007).

אני מבקשת להודות לעורכת הדין ציונה קניג-יאיר, מנכ"לית שדולת הנשים, לעורכת הדין יפעת מצנר, יועצת משפטית בשדולת הנשים וכן לעורכת הדין יפעת בריליאנט, על העזרה שהושיטו לי בעת כתיבת מאמר זה.

2 בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94 (1995).

3 בג"ץ 453/94 שדולת הנשים בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד מח(5) 501 (1994).

הנשים עד מאוד את פעילותה בתחום החברתי. כיום שולבו השדות השונים וההתמקדות היא בחמישה אפיקים: חקיקה ואכיפה; ייצוג הולם; חינוך לשוויון בין המינים; העצמה ומנהיגות; והעלאת המודעות לזכויות נשים לראש סדר היום הציבורי. מאמר זה יעסוק במקומו ובחשיבותו של המשפט בהובלת השינוי החברתי, ולכן מטבע הדברים יוקדש חלק רחב מהמאמר לדיון בפעילות המשפטית.

במסגרת המצומצמת העומדת לרשותנו כאן, ראוי להדגיש כי בכל הנוגע לנשים מתקיים בישראל פער בין החקיקה לבין הפסיקה, פער המדגיש את אי-יכולתנו להתייחס לחוק כחזות המשפט. יתר על כן, הגדרת החברה או המשפט כ"חשובים" תלויה גם במשמעות הקונקרטי של המשפט עבור קבוצות אוכלוסייה שונות בחברה. למרות החשיבות הרבה שבכתובה אקדמית על המשפט ועל החקיקה, הרי בפועל לאוכלוסיות רבות אין כלל נגישות לכתובה אקדמית, לפסקי דין מנומקים ולפאנלים מכובדים, ולכן על הדיון במאמר להתמקד גם בהשלכות המעשיות של המשפט. כך, למשל, אם קיים חוק מחמיר אך בתי המשפט מקלים ביישומם, מהו המסר שמקבל הציבור? איזו השפעה תודעתית "אמתית" יש במקרים אלו למשפט? האם השפעתם של החוק ושל הדיון המשפטי בפסק הדין הם החשובים או שמא גזר הדין הוא החשוב, הוא המעצב נורמטיבית?

פעולת הארגון – המישור הפרטי והמישור הציבורי

שדולת הנשים היא עמותה עצמאית וא-מפלגתית הפועלת מאז 1984 לקידום מעמדה של נשים בישראל באמצעות ייזום חקיקה, חינוך, מחקר ופעילות ציבורית-פוליטית ענפה. מטרת הארגון היא להוביל שינוי חברתי, שיהפוך את ישראל למדינה שבה זכות כל אזרחיותיה לשוויון מהותי, להלכה ולמעשה. השדולה פועלת במספר שדות ומשלבת בין הובלת שינוי במשפט ובחקיקה לבין שינוי חברתי ותודעתי; בין שירותים משפטיים לנשים שסבלו מהתנכלות ומאפליה על רקע מגדרי (כגון פיטורים בזמן היריון והטרדה מינית), לבין פעילות ציבורית לשינוי המודעות באמצעות חקיקה ושינויים משפטיים, ובאמצעות חינוך וייסוד של מסד נתונים המלמד על מצבן של נשים בישראל. כנשים הפועלות למען נשים אנחנו סבורות שהדרך להתעצמותנו עוברת, בין היתר, במודעות פמיניסטית ובהעמקת הידע של נשים בכל הנוגע לזכויותיהן (שהרי "ידע הוא כוח"). לכן, איננו מציעות רק "העצמה" חיצונית כמשאב לנשים או ידע – משפטי ואחר, אלא שינוי חברתי משולב: "מלמטה" – במישור הפרטי, פועלת שדולת הנשים בחברה האזרחית כגוף המציע שירותים של מידע ושל תמיכה לנשים בתחומי החינוך, התעסוקה, המחקר והמשפט; "מלמעלה" – במישור הציבורי, מנסה השדולה להשפיע על החקיקה ועל הפסיקה באמצעות חשיפת אי-צדק והצבעה על נקודות העיוורון כלפי נשים הן בחקיקה הן ביום-יום, באמצעות לובי, הצעות חוק ופעולות משפטיות שונות.

1. "הקו הפתוח"

תהליך ההזנה ההדדי בין המישור הפרטי למישור הציבורי מוצא ביטוי, למשל, במסגרת הפעילות של "הקו הפתוח" – קו ייעוץ משפטי המסייע למאבק באפליית נשים במקומות עבודה. את הקו מפעילה השדולה באמצעות מתנדבות שהן עורכות דין וסטודנטיות

למשפטים. בשנה, מציע הקו הפתוח מענה משפטי לכ־1,300 נשים, הפונות בנוגע לזכויות בעבודה או לאפליה במסגרת העבודה על רקע מין, היריון, הורות, טיפולי פוריות והטרדות מיניות. השיחה והייעוץ הם חלק מתהליך ההתעצמות. אישה הפונה במצב פגיע לאחר שהופלתה, פוטרה או הוטדרה, מתעצמת מעצם החשיבה המשותפת על דרכי פעולה אפשריות, מהליווי המוצע לה לאורך הדרך וגם מחיזוק מעמדה בפועל כלפי המעסיק או המעסיקה, אם באמצעות כתיבת מכתבים ואם, במקרים מסוימים, גם באמצעות פנייה לבתי משפט.

מטרה חשובה נוספת של הקו הפתוח נוגעת למישור הציבורי. הקו משמש ככלי להיכרות עם השטח, עם הליקויים ועם הלקונות בחוק, ומכאן קצרה הדרך לזיום תיקוני חקיקה. למשל, כיום עוברת שעוברת טיפולי פוריות תהיה מוגנת מפיטורים רק אם תעמוד בקריטריונים שמציב חוק עבודת נשים:⁴ אם נעדרה בפועל מהעבודה לצורך טיפולי הפוריות, הודיעה על היעדרותה מראש וצירפה אישור רפואי. שיחות עם פונות העלו שני ליקויים בקריטריונים אלה: ראשית, לאור ההתפתחויות הטכנולוגיות טיפולי פוריות אינם מצדיקים בהכרח היעדרות של ימים שלמים; שנית, בשל רגישות הנושא עוברות רבות אינן מעוניינות לספר למעבידיהן שהן תיעדרנה עקב טיפולי פוריות, ולכן הן עורכות את הטיפולים בזמנן הפרטי או אומרות למעביד שהן נעדרות מסיבות אחרות. ריבוי הפניות בנושא זה חשף את העובדה שלמרות העלייה הניכרת במספר העובדות והעובדים שעוברים טיפולי פוריות, לא חל שינוי מהותי בחוק והוא אינו מעניק להם הגנה מספקת. עוברת שפוטרה מחמת הטיפולים יכולה, אמנם, להגיש תביעה בגין פיטורים בניגוד לחוק שוויון הזדמנויות בעבודה, בטענה של אפליה פסולה, אולם חובת ההוכחה היא עליה ויהיה לה קשה מאוד להוכיח כי הסיבה שבגינה פוטרה היא הטיפולים. לכן קיבלה על עצמה שדולת הנשים לנסח תיקון לחוק עבודת נשים, והנוסח מושלם בימים אלו.

הצלחה משמעותית הייתה לשדולת הנשים במקרה של עוברת שעברה כארבע שנים בחברת היהלומים של לב לבייב ופוטרה במהלך טיפולי הפוריות. העוברת פנתה לשדולת הנשים באמצעות הקו הפתוח. היא אמנם ידעה את מעבידתה על כך שהיא נעדרת לצורך טיפולי פוריות, אולם היא לא נעדרה למשך יום שלם אלא למשך כשעה בכל פעם. כאמור, על פי נוסח החוק נדרשת "היעדרות", אך אין הגדרה מדויקת שלה. אי לכך, במכתב שנשלח למעביד מטעם השדולה טענו כי גם הגעה מאוחרת לעבודה או עזיבה מוקדמת עונות להגדרת "היעדרות", וכי העוברת עומדת בקריטריונים הקבועים בחוק ולכן מוגנת מפיטורים.⁵ בסופו של תהליך הושגה פשרה עם המעביד מבלי שנדרשו הליכים משפטיים, והעוברת קיבלה ממנו פיצוי בסך 20,000 ₪.

2. פרשת קצב

חשיפת אי־צדק המתקיים כלפי נשים בחברה איננה תמיד משימה קלה, משום שאי־הצדק מתקיים פעמים רבות במסגרת המובן מאליו בחברה, ה"נומוס" – המנהגים הבלתי־

4 חוק עבודת נשים, תשי"ד-1954.

5 על פי חוק אסור לפטרה בימי היעדרה מן העבודה בתקופה שבה היא עוברת את הטיפולים ובמשך 150 ימים מיום הטיפול האחרון, ללא היתר ממשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

כתובים של היחסים בין המינים בישראל. קעקוע של המובן מאליו מצריך את ערעורו באמצעים שונים: תחילתו של תהליך הוא לרוב בהפניית הזרקור אל התופעה ואל הכשלים המצויים בה באמצעות מסע פרסום תקשורתי; המשכו הוא בדיון ציבורי בתופעה המשולב לרוב בהצעות חקיקה או בפנייה לבג"ץ. דוגמה מעניינת לשילוב כזה ניתן למצוא בפרשת קצב: כזכור, בחודש ינואר 2007, בעקבות תלונות של עשר נשים (שחלקן התיישנו), החליט היועץ המשפטי לממשלה להגיש כתב אישום חמור ביותר נגד נשיא המדינה (ראז) משה קצב, המייחס לו כמה עבירות מין, שהחמורה שבהן הייתה אונס. נוסף לכך הואשם קצב בעבירות של בעילה אסורה תוך ניצול יחסי מרות, של מעשים מגונים ושל הטרדה מינית וכן בעבירות של הטרדה עד, של שיבוש הליכי משפט, של מרמה והפרת אמונים ושל קבלת דבר במרמה בנסיבות חמורות. בסוף חודש יוני 2007 הודיע היועץ המשפטי לממשלה כי הוסכם על עסקת טיעון, לפיה יואשם קצב בעבירות מין מינוריות בלבד כלפי שתיים מעובדותיו.

עסקת הטיעון היכתה אותנו בשדולת הנשים בתדהמה. החלטנו כי היא בלתי סבירה, וכי עלינו לפעול בכל המישרים כדי להילחם בה. ביחד עם ארגוני נשים נוספים ועם התנועה לאיכות השלטון, הגשנו עתירה לבג"ץ בדרישה לבטל את עסקת הטיעון. הטענות המשפטיות המרכזיות בעתירה היו: א) הפרת חוק זכויות נפגעי עבירה: למתלוננות לא ניתנה שהות מספקת כדי לגבש את עמדתן באשר לעסקה, כפי שדורש החוק – הן זומנו ערב לפני חתימת העסקה ונדרשו לתת תשובה מידית; ב) שיקולים זרים; ג) פגיעה בשוויון בפני החוק; ד) חוסר סבירות קיצוני. אחת הטענות המשפטיות החשובות הייתה כי העסקה מנוגדת לחלוטין לאינטרס הציבורי הן משום המסר שהיא מעבירה למתלוננות בתיק זה הן משום המסר שהיא מעבירה למתלוננות פוטנציאליות ולכלל הציבור.

א. האישה הסבירה?

משפט העוסק בעבירות מין, ובמיוחד משפט בעל תהודה ציבורית כה גדולה כמו פרשת קצב, מעלה אל פני השטח דעות קדומות, שיפוטיות וסטריאוטיפים. פעמים רבות, אלה הופכים את האישה שעל דוכן העדים מנפגעת לנאשמת. לא אוכל להיכנס לעובי הקורה בכל הנוגע להתנהגותן של נשים שהן נפגעות תקיפה מינית בסיטואציה כה כוחנית, אך תילי תילים של מאמרים ושל ספרים נכתבו על התגובה הנשית במצבים אלו. פרקליטים ופרקליטות, כמו גם שופטים ושופטות, טועים פעמים רבות בחפשם אחר התנהגות רציונלית אצל הנפגעת, בסיטואציה שהיא בלתי רציונלית בעליל. יתרה מזו, הגדרת התנהגות "האדם הסביר" מבוססת על מודל גברי בעליל של התנהגות בעת תקיפה, מודל שאינו מתאר את התנהגותה של "האישה הסבירה".

זאת ועוד: בחינת התנהגותה של המותקפת בפרמטרים רציונליים בעייתית עוד יותר כשמדובר ביחסי מרות: התוקף, אשר עד לאירוע נתפס על יד הנפגעת כדמות מוערכת, משתמש בכוח שמקנה לו משרתו כדי לאיים עליה ולהטריד אותה מינית. יחסים בלתי שוויוניים שכאלו אינם יכולים להיות מוגדרים כיחסים בהסכמה. בית הדין הגבוה לצדק נועד להציע סעד למי שנפגעו מאי־צדק קיצוני; המתלוננות השתמשו בבימה זו כדי להתייצב מול "האזרח מספר אחת" על סוללת פרקליטיו, אולם עסקת הטיעון גזלה מהן את

קולן ואת היכולת לבטא את כאבן. עורכת הדין של השדולה נפגשה עם אחת הנפגעות, א' ממשרד התיירות; א' כתבה תצהירים מטעמה והם צורפו לעתירה. התצהירים פתחו צוהר לעולמה של א' ואפשרו להבין את מצבה המורכב ואת תחושת המלכוד שחשה, אשר בשלם פעלה כפי שפעלה: היא לא שיתפה איש במשך שנים, ועדותה הייתה עדות מתפתחת (בכל חקירה נוספת במשטרה היא מסרה עוד ועוד פרטים). פרשה זו חשפה עד כמה כלי החקירה שרשויות החוק והמשפט עושות בהם שימוש אינם מתאימים לחקירת נפגעות בסיטואציה של ניצול מיני במסגרת יחסי מרות.

ב. הדיון הציבורי ותפקידה של התקשורת

פן נוסף, הן לעניין פרשת קצב הן לעניין הטיפול התקשורתי בכללו, נוגע להפגנת הענק שהתקיימה בכיכר רבין במוצאי יום השבת שמיד לאחר פרסום דבר עסקת הטיעון. ההפגנה, אשר השדולה לקחה חלק בארגונה, המחישה את תחושת חוסר שביעות הרצון הציבורית מעסקת הטיעון; נכחו בה אלפי נשים וגברים מקבוצות אוכלוסייה מגוונות. מנקודת מבטה של שדולת הנשים, הדיון הציבורי שנוצר על עבירות מין בכלל, ועל עבירות מין המתבצעות תוך ניצול יחסי מרות בפרט, הוא אחד הפרות המשמעותיים שנשאה פרשה קשה זו. כאמור, הובלת השינוי החברתי נעשית במישורים שונים במקביל: במישור האזרחי – עבודה עם נשים בשטח, בחברה האזרחית ובקהילה; ובמישור הציבורי – באמצעות קידום חקיקה ופסיקה. חשיפה בתקשורת עשויה להעלות את נושא מעמד הנשים ואת זכויותיהן לראש סדר היום הציבורי והפוליטי, וליצור לחץ ממשי על דרג מקבלי ההחלטות – לחץ שיוביל להסדרת הזכויות בחקיקה ובפסיקה ולהקצאת תקציב. ההבנה שהתקשורת היא שחקן מרכזי בחברה הדמוקרטית וכי היא משמשת כלי ליצירת שינוי חברתי, היא הבנה מהותית בכל דיון בארגונים חברתיים. התקשורת אינה רק משקפת מציאות – היא גם יוצרת אותה, ויש בידיה כוח רב ויכולת השפעה משמעותית על הציבור. הדיון הציבורי שנוצר בעקבות ההפגנה, הכתבות בתקשורת והעצומות שהועברו באינטרנט נועד להגביר את המודעות לכשלים, להרחיב במעט את ההגדרות של יחסי גברים-נשים, ולהילחם בנוהג הפסול של ניצול יחסי מרות בעבודה – של גברים בעמדות בכירות הכופים עצמם על העובדות.

מיעוטים מוחלשים ברחבי העולם משתמשים כיום בתקשורת להעברת מסרים, לבניית אקלים לשינוי חברתי וליצירת לחץ על ממשלות ועל מדינות. במקרה דנן, כבר במהלך הדיון בבג"ץ צוטטו באינטרנט דברי השופטים והשופטות, עורכי הדין ועורכות הדין, וסופקו להדיוטות הסברים על מהלך המשפט ועל ההליכים השונים. התקשורת יצרה מהפכה של ממש בעולם המשפט כאשר הפכה אותו לנהיר יותר בעבור הציבור; כיום, בניגוד לעבר, ניתן למצוא באינטרנט הכרעות דין וחוות דעת משפטיות ולבאר מושגי יסוד.

זאת ועוד: עבודת שדולת הנשים במישורים השונים לא תבוא לידי ביטוי ללא שימוש באמצעי התקשורת. אחת המטרות של השדולה היא לחשוף את אותן תופעות ואת אותם מקרים שבהם מופלות נשים, ולכן הצעות החוק שמגישה השדולה, כמו גם המחקרים שנערכים בשדולה והטיפול בעובדות שהופלו, מלווים בהודעות לעיתונות.

3. פרויקט אכיפה

עבודתנו מכוונת לטובת נשים ומיועדת ליצור מארג המשלב שתי מטרות הקשורות זו בזו: האחת – לפעול כגוף למען התעצמותן של נשים ולמען הרחבת יכולות הבחירה שלהן בחיי היום-יום; השנייה, לפעול למען הפיכת החוק לנגיש לנשים, בפרט בכל הנוגע לאוכלוסיות מוחלשות. עבודתנו מתמקדת לרוב באפליה על רקע מגדר בשוק העבודה בשכר. כאמור, למרות החקיקה הענפה המעגנת את זכויות הנשים, בשטח מתגלים עדיין ליקויים וחוסרים רבים. אחת מאותן נשים שסייענו להן במאבקן היא אבכיתו איינעלם. גב' איינעלם הייתה עובדת ניקיון שפנתה ל"קו הפתוח" לאחר שפוטרה ללא היתר ובניגוד לחוק, בחודש השביעי להריונה. שדולת הנשים ייצגה אותה בבית הדין האזורי לעבודה בירושלים. לאחר משפט שנמשך קרוב לארבע שנים, זכתה הגב' איינעלם – פסק הדין קבע שהיא פוטרה בניגוד לחוק והיא זכאית לפיצויים מהחברה שפיטרה אותה. כאשר הגישה שדולת הנשים ערעור על גובה הפיצויים לבית הדין הארצי לעבודה,⁶ קבע אף הוא כי גב' איינעלם פוטרה בניגוד לחוק וחייב את המעביד לשלם לה סכום פיצויים נוסף. הליווי שהגישה השדולה לגב' איינעלם, שניתן חינוך, נבע גם מההכרה בחשיבותו של תקדים שכזה למודעות בציבור, וביכולת הטמונה בו לשנות עמדות. בבית הדין האזורי נפסק סכום עתק בסך 300,000 ₪, סכום המצטרף לפסק הדין, מגבה את האמור בו ומעיד על הזעזוע שחשו השופטים מהפרשה. בסופו של תהליך, בשל טעות טכנית בוטל הקנס הפלילי (בית הדין האזורי חרג מסמכותו כשהטיל סנקציה פלילית במסגרת הליך אזרחי) והקנס תוקן ל-80,000 ₪. לפסק הדין השפעה מרחיקת לכת הן על העובדות, אשר אסופה של תקדימים יכולה להקל עליהן כאשר יחוו שביט המשפט נגיש להן, הן על המעסיקים והמעסיקות הפוטנציאליים (כמו בעלי חברות כוח אדם) שיווכחו כי לניצול העובדות יש מחיר ממשי.

ריבוי הפניות בנושאים הללו, וההבנה כי יש צורך בפסקי דין תקדימיים ומשמעותיים שירתיעו מעבידים מלפטר עובדות בניגוד לחוק או להפלותן, גרמו לשדולה להקים "פרויקט אכיפה" שמטרתו לייצג נשים בכמה מקרים: עובדות בהיריון שפוטרן לאחר שעבדו פחות משישה חודשים (ופיטוריהן הם עקב ההיריון, בניגוד לחוק שוויון הזדמנויות בעבודה), עובדות שפוטרן עקב טיפולי פוריות ועובדות שהוטרו מינית או עברו התנכלות.

4. הפיכת החוק לנגיש

שדולת הנשים איננה מסתפקת בהצלחות בתיקוני חקיקה, בהצעות חוק ובשינויים משפטיים, אלא מחפשת דרכים להפוך את החקיקה לנגישה יותר לחברה, ולשנות את החברה מבפנים. השינוי טמון בהגברת המודעות של נשים מכל קבוצות האוכלוסייה לעצמתן ולזכויותיהן, לא רק בעת פגיעה בהן אלא גם בחיי היום-יום. אחת הדרכים להשיג מטרה זו היא באמצעות הגברת המודעות של נשים ליכולותיהן וליוזן בתהליך התעצמותן ובצמתים שונים בחייהן. שדולת הנשים בישראל מקיימת לכן קורסי מנהיגות בקרב נשים

6 ע"ע (ארצי) 606/06 איינעלם – חברת איי.אס.אס אשמורת בע"מ (לא פורסם, 31.12.2006).

יהודיות וערביות; סדנאות חינוך לשוויון בין המינים לתלמידות ולתלמידים בבתי ספר יהודיים וערביים (נמ"ש); פרויקטים שמסייעים לנשים מאוכלוסיות מוחלשות לחזור למעגל העבודה או להיכנס אליו לראשונה ("אשת חיל"); וכן יוזמת ומפרסמת מחקרים שיטתיים העומדים על מקומן הנחות של הנשים בחברה ועל נקודות העיורון כלפיהן, ומפיצה אותם גם לתקשורת ולדרג מקבלי ההחלטות במטרה להוביל את השינוי המיוחל.

5. אפליה על רקע מגדר בעבודה

תעסוקת נשים היא אחד מנושאי הליבה של השדולה. נשים הן כיום כ־50 אחוזים מכוח העבודה האזרחי, אך הכנסתן הממוצעת נמוכה מהכנסתם של גברים, בין אם היא מחושבת לפי השכר הממוצע ובין אם לפי שעת עבודה. נתוני השכר לשעת עבודה (גם אם מתעלמים מחלקיות משרה) ממחישים את הבדלי השכר הקיימים. הפערים גדלים עוד יותר ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר וככל שהמשרה בכירה יותר. פעמים רבות מוסויות האפליה בשכר בגורמים שונים: תנאים נלווים ותנאי פנסיה, מהירות הקידום המקצועי, ויוקרה יתרה שלה זוכים תפקידים שמבצעים גברים. הובלת שינוי חברתי מחייבת אותנו בראש ובראשונה לפעול לשינוי עיוות זה, הפוגע מדי יום בנשים ובמעמדן החברתי, מתוך הבנה כי השינוי איננו יכול להתמקד רק בתחומי המשפט או החקיקה.

פערי השכר הם התגלמות ממשית של דעות קדומות כלפי נשים. זהו תוצר מחייב של העיקרון המארגן של הנשים בשוק העבודה הרואה בהן מפרנסות שניות, "אימהות עובדות". זהו עיקרון הצומח מהאקלים החברתי, המניח שתפקידה של האישה בבית קודם לעבודתה מחוץ לבית והגורם לעיצוב מדיניות כלכלית ישירה ועקיפה כאחת. פערי השכר הם דוגמה נוספת לחוק מצוין המלווה במנגנון יישום כושל. למעלה מעשור חלף מאז חקיקת חוק שכר שווה לעובדת ולעובד⁷ ועדיין לא הושג צמצום משמעותי של פערי השכר בין גברים לנשים באף אחד מהמגזרים במשק. אמנם מסוף שנות השמונים ועד תחילת המילניום הצטמצם בהדרגה הפער המגדרי בהכנסה, אך מאז הוא יציב. בשנת 2007 הרוויחו גברים בישראל 48 ₪ בממוצע לשעת עבודה, ואילו נשים הרוויחו 41 ₪ בממוצע.⁸

נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה

למרות האמור לעיל, האפליה על רקע מגדר בשוק העבודה בשכר איננה מסתכמת רק בהבדלי שכר. בכל הנוגע לתעסוקה מתקיים בשטח פער עצום בין החקיקה הענפה לבין המציאות היום-יומית, שעבור נשים רבות היא משפילה. נשים מאוכלוסיות מוחלשות מתקשות לפנות לבתי המשפט במקרים של הטרדה מינית, של פיטורים על רקע היריון או של טיפולי פוריות. הפנייה עצמה מצריכה משאבים והדרך עד לסיום התהליך ארוכה ומכאיבה, הן מבחינה נפשית הן מבחינה כלכלית (כך, למשל, במקרה של הגברת איינעלם חלפו יותר מארבע שנים עד להכרעת הדין). האכיפה הבלתי מספקת משרתת את המעסיקים וגורמת לעוברות ולעובדים רבים לא להתלונן.

7 חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ"ו-1996.

8 ראו גם "נשים וגברים בישראל 1987-2007" סטטיסטיקל 89 (2009) www.cbs.gov.il/www/statistical/mw2008_h.pdf

את האכיפה יש לקדם לא רק באמצעות הצהרות. לכן, שדולת הנשים ביחד עם פרופסור רות בן-ישראל יזמה, ניסחה ואף קידמה את הצעת החוק להקמת נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה.⁹ כידוע, הנציבות הוקמה ומעצם היותה גוף ממלכתי היא צפויה לחזק את עמדת העובדות והעובדים כלפי המעסיקים ולאפשר, הלכה למעשה, אכיפה של החקיקה המתקדמת בכל הנוגע לתעסוקה.

הצעת החוק להקמת נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה, אשר הפכה לחוק ויושמה בהקמת הנציבות, היא דוגמה נוספת לפעילות השדולה המשלבת בין שדות שונים, ואף ליכולת לשנות את המציאות המשפטית. תחילתה של הצעת החוק במחקר השוואתי שנערך במרכז לחקר מדיניות בשדולה, ואשר בחן נציבויות שוויון הזדמנויות ברחבי העולם.¹⁰ בבסיס הצעת החוק עמדה הנחה שלא די לאפשר לאנשים נגישות אל החקיקה, ולעתים יש גם צורך להפוך את החקיקה לנגישה לחברה וזאת באמצעות הרחבת המודעות לצד כוח אכיפה. החקיקה הנוגעת לנשים ולדיני עבודה היא שוויונית יחסית אך איננה מספקת, משום שההתנהלות החברתית מפלה מאוד. אנו תקווה כי הקמת הנציבות לשוויון הזדמנויות בעבודה תוביל את החברה אל השינוי שנקבע בחקיקה באמצעות הפצת מידע עדכני על זכויות העובדים בישראל למעסיקים ולמעסיקות, לעובדים ולעובדות, באמצעות מתן גיבוי לעובדים, ליווים בתהליך וייצוגם כלפי המעסיקים במקרים של הפרת זכויות, ועוד.

6. עבודה בקואליציות

שדולת הנשים עוסקת גם בנושאים נוספים הנוגעים לזכויות נשים בישראל, פעמים רבות כחברה בקואליציות של ארגונים חברתיים בתחומים שונים, כגון "פורום לזכויות עובדים", "פורום נשים לתקציב הוגן", "חברה אחרת אפשרית" וקואליציית "עיקר" – למען עגונות ומסורבות גט. בקואליציות אלו ובאחרות תורמים הארגונים, כל אחד בתחומו המקצועי, כדי ליצור שינוי: במחקר, בחשיבה משותפת, בהפעלת לחץ ציבורי או באמצעות קידום הצעות חוק.

נושא הנשים העגונות ומסורבות הגט ועבודתנו במסגרת קואליציית "עיקר" מדגימים גם הם את מערכת היחסים המורכבת שבין חברה למשפט, ואת הבעייתיות בכל הנוגע למימוש זכויות נשים בישראל. חברה אינה יכולה להיות מוגדרת כדמוקרטית כל עוד זכויות בסיסיות נמנעות מחברותיה. אפליית נשים מתקיימת בתחומים רבים בישראל, אך את דיני האישות מייחדת אפליה הקבועה בחוק. החוק במדינת ישראל קובע כי מערך הנישואין והגירושין מסור בידי בתי הדין של הדתות השונות. הגירושין בקרב יהודים במדינה כפופים לחוק האורתודוקסי שאינו שוויוני, ולפיו הגבר בלבד יכול לגרש את האישה ואין היא מתגרשת אלא מרצונו. נשים רבות שרוצות להתגרש ולהמשיך בחייהן נחשבות בעיני המדינה לנשואות כיוון שבעליהן מסרבים לתת להן גט. אין מדובר בעניין סמנטי בלבד. יש נשים שמסגרת הנישואין מקודשת בעיניהן והן אינן יכולות מבחינה

9 הצעת חוק שוויון הזדמנויות בעבודה (תיקון מס' 10) (הקמת נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה), התשס"ה-2005, ה"ח 3502.

10 גילה שטופלר נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה בישראל (1999).

נפשית (והלכתית) להתחיל קשרים חדשים בחייהן מבלי שהתגרשו. זאת ועוד: הגט הוא כלי לסחטנות רגשית וכלכלית של נשים יהודיות בידי בעליהן (ובמקרה הנן המילה "בעלים" מתאימה ביותר לתיאור מצבן). זהו מצב שבו החקיקה, בקבלה את דין בתי הדין, יוצרת מראש יחסים לא שוויוניים בין נשים לגברים ומשפרת את "יכולת המיקוח" של הגבר.¹¹ חקיקה נוספת נועדה להסדיר את מצבן של נשים מסורבות גט; החוק מקנה לבית הדין סמכות להפעיל סנקציות כנגד הבעל הסרבן כגון שלילת רישיון, הגבלת יציאה מהארץ ומאסר. בפועל, הדיינים (שמרביתם חרדים בעלי תפיסת עולם פטריארכלית) חוששים משימוש בכלים אלה ומהשגת "גט מעושה" (כלומר גט שניתן מתוך אילוץ), אך אינם חוששים לאלץ את האישה להישאר שבויה בידי בעלה.

הובלת השינוי מצריכה גמישות מחשבתית, והבנה שלעיתים אין זה די בטיפול בשינוי שמגיע "מלמטה", מהחברה האזרחית לצורך יצירת שינוי עמדות. לעתים אין מנוס ויש להתחיל "מלמעלה", מהמישור הציבורי, ולשנות את חוקי המשחק המוכרים באמצעות הצעת שינוי חקיקה מקיף. השינוי בתודעה צריך להצטרף אל השינוי בחקיקה ובמשפט, וכולם שלובים יחדיו.

כלים שלובים

אפנה כעת לרון בשני נושאים שונים בתכלית שהשדולה עסקה בהם: דיני אישות והחוק להטרדה מינית. נושאים אלה מעלים סוגיה נוספת למחשבה.

1. דיני אישות

בעקבות פניות של נשים רבות שהן מסורבות גט קיבלה על עצמה השדולה, במסגרת הקואליציה, לעזור בקידום הצעת חוק הפקעת כספי קידושין.¹² פתרון זה של הפקעת כספי קידושין מבוסס על סמכותו של בית הדין הרבני להפקיע ממון, ובכלל זאת את טבעת הנישואין. בית הדין מפקיע את השווי הכספי של הטבעת שבאמצעותה בוצעו הקידושין, והזוג נחשב כמי שלא נישא מעולם. סמכות ההפקעה ניתנה בעבר גם ל"קהל", כלומר לציבור. כיום נציגת הציבור היא הכנסת, ועל כן מוצע להעניק לה את סמכות הפקעת הקידושין במקרים שבהם הבעל מסרב לתת גט לאשתו במשך שנה, לאחר שבית הדין הרבני חייבו לעשות כן. הצעת החוק היא תקדימית באופייה, שכן הפתרון המוצע בה אינו מנוגד להלכה היהודית אלא עולה עמה בקנה אחד.

לפעילות בשדה החקיקה נלווית יצירת לובי נרחב לקידומה. ארגון שדולת הנשים מנסה לייסדו באמצעות מכתבים לחברי כנסת ולחברות כנסת, הפגנות והודעות לעיתונות. מטרת הפעולות היא להעלות התנגדויות להצעות חוק שיובילו להרחבת סמכויות בתי הדין הרבניים. המבקשים לאפשר דיון בנושא בבית הדין הרבני כאשר ישנה הסכמה של

11 רות הלפרין-קדרי "נשים, דת ורב תרבותיות בישראל" מאמונה למעשה: שבעים שנה לתנועת "אמונה" 185 (לילך רוזנברג-פרידמן עורכת, 2006).

12 הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון – הפקעת כסף קידושין), התשס"ו-2006, ה"ח 121.

הצדדים מתעלמים מכך שההסכמה אינה נעשית מבחירה חופשית ומכאן שאינה הסכמה מלאה. במהלך הליך הגירושין בבית הדין הרבני, כדי לזכות בגט המיוחל נאלצות נשים רבות לוותר על זכויותיהן ברכוש ועל החזקת ילדיהן, להסכים לביטול פסקי דין שניתנו בערכאות אחרות או להיענות לדרישה להעביר את הדיון מבית המשפט לענייני משפחה לבית הדין הרבני. הרחבת סמכויותיו של בית הדין תגרום לפגיעה קשה נוספת בנשים, בהגבירה את כוחם הסחטני של "בעלים".

נושא דיני האישות בישראל מעורר סוגיה משמעותית הנוגעת למערכת הקשרים שבין משפט לחברה מנקודת מבט פמיניסטית. מדינת ישראל אשררה את "האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות"¹³ ואת CEDAW, "האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה",¹⁴ בצירוף שתי הסתייגויות לסעיפים 7 ו-16, בעניין דיני אישות ובעניין בתי הדין הרבניים.¹⁵ קביעת המדינה כי נושא הנישואין והגירושין יהיה בסמכותו הבלעדית של בית הדין הרבני האורתודוקסי עומדת בסתירה יסודית לכל ראייה שוויונית של נשים וגברים.

אם כן, כפי שהודגם לעיל בכל הנוגע לזכויות נשים בעבודה, שינויים בחקיקה כשלעצמם אינם מספקים. לרוב יש צורך להשפיע על האקלים החברתי, להגביר את המודעות הציבורית באמצעות התקשורת ובאמצעים נוספים. בה בעת, הובלת השינוי החברתי איננה יכולה להעשות ללא חקיקה ופסיקה. אין בנמצא נוסחה יחידה ומנצחת. יש לעשות שימוש בדרכים שונות, בשילובים מגוונים ובהתאמה למקרים הנידונים. בעולם העשייה, במציאות, לא מתקיימת דיכוטומיה בין שדה המשפט לבין שדות אחרים, ומרבית העבודה (כראוי מבחינה פמיניסטית תאורטית) היא למעשה שילוב של משפט וחקיקה עם הגברת המודעות, עם מחקר, עם עבודה בשטח עם קבוצות אוכלוסייה שונות ועם שימוש באמצעי תקשורת.

2. החוק למניעת הטרדה מינית¹⁶

חשיבותה של החקיקה חורגת מן המשפט – היא בעלת השפעה גם על הנורמות החברתיות. בה בעת, אם המרחק שבין החוק לבין החברה הוא גדול מדי, החקיקה נותרת כאות מתה. אי לכך, כדי להוביל לשינוי באקלים החברתי המגדרי אנו מחויבות לשילוב בין משפט לבין חברה בעבודה יום-יומית רציפה. דוגמה מובהקת לכך היא החוק למניעת הטרדה מינית, חוק שהשרולה הייתה שותפה בייזומו ובניסוחו. מטרת החוק היא "לאסור הטרדה מינית כדי להגן על כבודו של אדם, על חירותו ועל פרטיותו, וכדי לקדם את השוויון בין המינים". החוק צמח מתוך עולמן של הנשים ומכאן גם חדשנותו – תופעות אשר שנים ארוכות היו נעדרות שם, קיבלו שם ומוגדרות כמעשה פלילי.

13 אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כ"א 31, 269 (נפתחה לחתימה ב-1966) (אושרה ונכנסה לתוקף ב-1991).

14 אמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה, כ"א 31, 179 (נפתחה לחתימה ב-1979) (אושרה ונכנסה לתוקף ב-1991).

15 הלפרין-קדרי, לעיל ה"ש 10, בעמ' 187.

16 חוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח-1998.

התייחסויות מילוליות מיניות ומבזות כלפי נשים היו שכיחות עד לחקיקת החוק. מדובר בנורמה שכיחה בציבור הישראלי, אשר עדיין מתקיימת במידה רבה. החברה, התקשורת ומוסדות השלטון עדיין ממשיכים לשרר מסר לפיו הפגיעה המינית נעוצה בהתנהגותה של הנפגעת, ותפיסה זו מונעת מנפגעות ומנפגעים רבים לדווח כי נפגעו. החוק לא הוטמע עדיין עד תום בחברה, ולכן יישומו של החוק ואכיפתו נתקלים לא אחת בעוינות ובבעיות הנובעות משכיחותה של נורמת התנהגות זו.

עורכות הדין של השדולה מקיימות במקומות עבודה שונים הרצאות, שבמהלכן הן סוקרות את המצב החוקי טרם חקיקת החוק, עומדות על הסיבות שהובילו לחקיקתו ומסבירות באופן מפורט את ההגדרות בחוק, את האפשרויות העומדות בפני מי שהוטרו ואת חובות המעביד. במהלך ההרצאות נשמעות לעתים טענות כי החוק מאפשר להעליל עלילות שווא, אולם חשוב להדגיש כי הסטיסטיקה מצביעה על כך שסך תלונות השווא הוא שני אחוזים בלבד מסך כל התלונות. אמנם האנשים שהוגשה נגדם תלונת שווא עוברים סבל רב, אך מדובר במיעוט קטן ביותר. יתרה מזו, הסטיסטיקה מתייחסת רק לתלונות שהוגשו, ואילו נתוני מרכזי הסיוע לנפגעות ולנפגעי תקיפה מינית מגלים שנשים רבות שהותקפו והוטרו אינן פונות כלל למשטרה או פותחות בהליך אזרחי. הסיבה המרכזית להימנעות מהגשת תלונה היא ההתייחסות החשדנית והשיפוטית כלפי אלו שהעיון, התלוננו וחשפו את הפגיעה.

כאמור, ההרצאות שנתונות עורכות הדין של שדולת הנשים הן דוגמה נוספת לשילוב המוצלח שבעבודתנו בין משפט לחברה. אכן, נדרשת עוד עבודה רבה של חינוך והסברה, של העלאת המודעות לזכות האישה על גופה ושל עמידה על ההבחנה שבין חיזור לבין הטרדה מינית ובין יחסים הנרקמים מתוך בחירה חופשית לבין שימוש ציני של מעסיקים במעמדם כדי לכפות עצמם על העובדות. בסיכומי של יום, למרות הביקורת מחלחל המסר מן החקיקה ומבתי המשפט אל החברה, והטרדה מינית במקומות העבודה איננה עוד תופעה מקובלת. קולן של הנשים נשמע, ותופעה שהתקיימה מבלי שאפשר יהיה לנסח במילים והטרידה רק נשים, קיבלה ביטוי מילולי ואיסור משפטי.

הרשעתו של שר המשפטים חיים רמון במעשה מגונה¹⁷ והדיון הציבורי בעקבותיה יכולים גם הם ללמד על הפער שבין משפט לחברה ועל הדרך הארוכה שעלינו לעבור. שופטי ההרכב פסקו כי שר המשפטים הוא עבריין מין והרשיעו אותו בעשיית מעשה מגונה: "אין מדובר בנשיקה תמימה על הלחי, או על המצח מתוך רגש חיבה אלא בנשיקה שיש בה את כל האלמנטים של עבירת מין". ההכרעה המשפטית כולה בהירה ואיננה משתמעת לשתי פנים: "לא בהטרדה מינית עסקינן, לא בתחום האפור ולא בתחום הרמדומים, אלא במעשה פולשני, פוגע ומשפיל [...] נשיקה שאינה בהסכמה מעוררת דחייה, גועל ומיאוס". ברמה הציבורית, לעומת זאת, נעשה מזעור של מעשיו: הפרשה נקראה "משפט הנשיקה", רמון זכה לסיקור אוהד בתקשורת ולתמיכה ציבורית רחבה יחסית, וחוסר אחדות הדעים בעניינו חדר אף למחנה הפמיניסטי.¹⁸

17 ת"פ (שלום ת"א) 5461/06 מדינת ישראל נ' רמון, תק-של 28243 (1)2007.

18 ראו התבטאויות של חברות הכנסת לשעבר שולמית אלוני ויעל דיין בנושא: שולמית אלוני "הפרקליט כבר שפט את רמון" www.ynet.co.il/ 30.10.2006 ynet

עבירות מין נושאות עמך קלון, ואדם שהורשע בעבירות מסוג זה אינו ראוי לשמש בתפקיד ציבורי בכיר. שדולת הנשים הצטרפה לארגוני נשים נוספים במסע פרסום שקרא להרחיק עברייני מין מהשלטון ומעמדות כוח. למרות כל האמור לעיל, כיהן חיים רמון כשר המשפטים במדינת ישראל וכממלא מקום ראש הממשלה גם לאחר הרשעתו. אם כן, המסרים לציבור הם סותרים ובכל הנוגע לשינוי הנורמות הרווחות בשטח – העבודה עדיין רבה.¹⁹

סיכום

השאלה אם המשפט חשוב אינה יכולה לזכות בתשובה חד־משמעית. החקיקה והמשפט חשובים ביותר, אך כוחם מוגבל. מאמר זה עסק בשאלת חשיבותו של המשפט בהקשר של שינוי חברתי ובמגבלות המשפט בהקשר זה. שינוי חברתי איננו יכול לנבוע רק משינוי משפטי ללא תמיכה נוספת של חינוך והסברה, הגברת המודעות הציבורית, שימוש באמצעי תקשורת ועבודה מותאמת תרבותית בקהילות שונות. השאלה אם המשפט הוא כלי יעיל לשינוי חברתי איננה יכולה להיבחן ב"תנאי מעבדה". לא די להוביל שינוי משפטי – החברה הישראלית זקוקה לתהליך של שינוי המשלב שינוי בחקיקה ובפסיקה ביחד עם שינוי חברתי.

האקלים החברתי בונה ומעצב את המציאות של נשים בישראל בהסתמכו על שלוש אבני יסוד בחברה הישראלית: מוסד המשפחה, שבו מובנית "הנשיות" שאין שנייה לה של אם ושל רעיה תומכת; הצבא, שהוא גוף כוחני הרואה בגבר היהודי את האזרח המושלם; ואי־הפרדת דת ומדינה המעצבת את חייהן של נשים מתוך חוסר שוויון בסיסי. האקלים החברתי המגדרי מחזק את משניותן של נשים בחברה, ולכן הובלת שינוי חברתי היא משימה מורכבת ביותר.

המְנַשְׁקִים בין עבודת השדולה לבין עולם המשפט והדילמות שבדרך, אשר הוצגו במאמר, מדגימים כי שינוי חברתי הוא תהליך רב־שלבי ורב־תחומי. פעמים רבות תחילתו בשינוי במשפט או בחקיקה, אך כדי לחולל שינוי משמעותי עלינו לפעול בד בבד גם בשטח, בחברה. לעתים ראשית התהליך היא במישור הציבורי, כמו במקרה של החוק להטרדה מינית; יש מקרים שבהם נמצאות דרכים יצירתיות לצמצום פערים, כמו במקרה של חוק שכר שווה לעובדת ולעובד (אשר יישומו כשל, והנציבות לשוויון הזדמנויות בעבודה אמורה לסייע באכיפתו); יש מקרים שבהם אנחנו למדות על הלקונות בחקיקה מן השיחות המגיעות לקו הפתוח; יש מקרים שלמדנו עליהם מן העבודה בשטח (אם ב"נמ"ש"

articles/0,7340,L-3310255,00.html; יצחק לוי, יעל דיין "רמון במבחן הקלון" ynet
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3402929,00.html 21.5.2007

19 את הסיקור האוהד של רמון בתקשורת ואת האהדה אליו בציבור הישראלי ראוי להשוות לסיקורם של משה קצב ושל יצחק מרדכי. נראה שלא ניתן להתעלם מטענות הנוגעות למזרחיותם של קצב ושל מרדכי, ולעובדה שאינם "נסיכים" המשתייכים לאליטה השלטת. מובן שאין להפריז בקו מחשבה זה, שהרי רמון הורשע בעבירות קלות יותר; ובכל זאת, שלושתם צריכים היו להיעלם בכושפת פנים מהבימה הציבורית, ואילו במקרה של רמון אין זה כך.

או ב"אשת חיל"; ויש גם מקרים שבהם בעזרת המחקרים והתקשורת אנו מעלות נושאים לדיון, מן המישור הפרטי לסדר היום הציבורי.

רפורמות רבות חלו בחקיקה הנוגעת לנשים בישראל, בעיקר בכל הנוגע לעבירות מין ולשוויון זכויות בעבודה. עדיין, הפער בין התאוריה וההצהרות של החוקים לבין יישומם במציאות מלמד כי הדרך עוד ארוכה. השדה המשפטי הוא שדה חשוב ומעניין בהקשר הפמיניסטי, שדה שבו משתקפים הן החקיקה הן האקלים החברתי. זהו שדה המאפשר לנו לזהות את הטמעתן של נורמות מסוימות ואת תהליך השינוי שנדרש עדיין בנורמות אחרות. שינוי מהותי באקלים החברתי וביקורת כלפי המובן מאליו, יתאפשרו רק באמצעות שילוב של השדות: חקיקה, משפט, חינוך, מחקר, הגברת מודעות ותקשורת. האקלים החברתי והדעות הקדומות המוטמעות בכולנו מקשים על השתלבות מלאה של נשים בחברה. התשובה, אפוא, כמו החיים, היא מורכבת. היחסים בין החברה לבין המשפט הם מארג מורכב – המשפט איננו ניצב בדר אל מול החברה, והחברה אינה מבודדת מן המשפט. בכל הנוגע לנשים ולנשיות, שינוי של דפוסי חשיבה מן היסוד מצריך שינוי חברתי ומאבק לקידומו, שהרי בלעדיהם לא ייווצרו הכרה בשוני לצד שוויון מהותי. בה בעת, המערכות הנדונות הן פטריארכליות מיסודן, ולכן שינוי אמתי, יסודי, לא יוכל להתקיים בלא שינויים ותיקונים בתשתיות, בחקיקה ובפסיקה שמייצרים שוויון פורמלי.

אני תקווה כי העבודה המשולבת תוביל לשינוי האקלים החברתי ולתפיסות שוויוניות וביקורתיות של הדור הבא. לחברה כולה צריך להיות עניין בקידום מעמדה הכלכלי, החברתי והאישי של נשים. הדרך להשגת חברה מטיבה, מוסרית ושוויונית, המכבדת את אזרחיותה ואת אזרחיה היא בשיתוף כלל הגורמים המעצבים את המציאות החברתית, במישור הפרטי ובמישור הציבורי – בכינון שיתוף פעולה בין משפט לחברה.